

Τα ορεινά καταφύγια του βορειοελλαδικού ελληνισμού στην πρώιμη τουρκοκρατία

N. K. Μουτσόπουλος

Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Είναι γνωστό το πρόβλημα των δημογραφικών ανακατατάξεων που συνέβησαν στα χρόνια της τουρκικής εισβολής καθώς και το γεγονός των εγκαταστάσεων που σταδιακά έλαβαν χώρα κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα, στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ, των Γαζήδων και ακολούθως των Γιουρούκων στις περιοχές που μας ενδιαφέρουν, ιδιαίτερα στη Μακεδονία αλλά και σε άλλες περιοχές της χώρας. Οι εγκαταστάσεις των οθωμανών Τούρκων έγιναν σε αραιοκατοικημένες περιοχές, στα πλούσια τιμάρια της βυζαντινής αριστοκρατίας που, μετά το 1430, απετέλεσαν, στο *vilâyet* τουλάχιστον της Θεσσαλονίκης, τα *zâmet*, τα διάφορα *mülk* και το μεγάλο βακούφ του Γαζή Εβρενός μπέη, θέσεις στις οποίες εγκαταστάθηκαν τουρκομανικά κυρίως φύλα και Γιουρούκοι. Εκτάσεις γης δόθηκαν επίσης σε Τούρκους σπαχήδες. Τη μοναστηριακή περιουσία οι Τούρκοι χαρακτήρισαν ως *vakif* και την προστάτευσαν.

Οι κάτοικοι που αναγκάζονται να παραμείνουν γίνονται δουλοπάροικοι ("κολίγοι") των μωαμεθανών γαιοκτημόνων, Τούρκων και αργότερα και Αλβανών, και σιγά-σιγά εξισλαμίζονται, όπως οι "Βαλαάδες" των χωριών του Βοΐου και της επαρχίας Ανασελίτσας. Στα βουνά αναζητούν καταφύγιο οι κάτοικοι πεδινών περιοχών μετά τις συστηματικές εγκαταστάσεις τουρκικών πληθυσμών, ιδίως Γιουρούκων και Κονιάρων, όπως στα χωριά της πεδινής ζώνης από την Κοζάνη ως τη λίμνη του Οστρόβου¹. Η συστηματική και αναγκαστική αυτή αποχώρηση των ελληνικών πληθυσμών από τις πεδινές αυτές περιοχές θα πρέπει να έγινε είτε ομαδικά είτε διαδοχικά, κατά μικρές ομάδες ή πατριές.

Στις διαδοχικές αποχωρήσεις και εγκαταστάσεις σε προϋδρυθέντες οικισμούς, οι νέοι κάτοικοι επιλέγουν ή τους υποδειχονται θέσεις που απέχουν από τον αρχικό πυρήνα. Οι νέοι κάτοικοι, αν μεν προέρχονται από τον ίδιο αρχικό πυρήνα (πράγμα σπάνιο), εντάσσονται εύκολα. Αν προέρχονται από άλλους τόπους και η άφιξη τους απέχει χρονικά από την αρχική επιλογή του τόπου και την εγκατάσταση –που η μνήμη της είναι φορτισμένη με άφατους κόπους και πόνους και απώλειες ζωών μέχρις ότου εγκλιματιστούν–, συσπειρώνονται σε θέσεις με διαφορετικά ονόματα, τα οποία δίνουν στους "μαχαλάδες" τους.

Η καταγωγή από άλλους τόπους των νέων ομάδων ή και ατόμων παραμένει στη μνήμη και αναγνωρίζεται από την επωνυμία που δίνεται στους νεοφερμένους (τους "εξωτικούς"). Τους αποδίδεται η γενική ονομα-

σία "ξένος", που βασίζεται είτε στον τόπο καταγωγής: "Μανιάτης - Μανιάτικα", "Μοραΐτης - Μοραϊτικά", Κρητικός - Κρητικά", "Ρουμελιώτης - Ρουμελιώτικα", Κραβαρίτης - Κραβαρίτικα", "Χασιώτης - Χασιώτικα", "Θρακιώτης - Θρακιώ-

Μεταφορά χριστιανών
αρχαίων από τους
Τούρκους κατακτητές
(Αθήνα, Γενόθεος
Βιβλιοθήκη).

τικά", είτε στη φυλετική τους προέλευση: "Βλάχος - Βλάχικα", "Φαρσερότης - Φαρσερότικα" (Αρβανιτόβλαχοι), "Κοπατσάρος - Κοπατσάρικα", "Καραγκούνης - Καραγκούνικα", "Γύφτος - Γύφτικα", "Αρβανίτης - Αρβανίτικα". Τα άτομα που μετανάστευσαν χαρακτηρίζονται όχι μόνο με βάση το όνομα του τόπου καταγωγής, αλλά και από το επάγγελμα και την οποία εξειδίκευσή τους: "Σαγιακάς", "Τερζής" (πρβλ. Τερζίδης), "Ταλιαδούρος", "Ζωγράφος", "Πελεκάνος" (πρβλ. Πελεκανίδης), "Μπογιατζής" (και Βογιατζής), "Σαμαρτζής", "Ταμπάκης" (και τελικά Ταμβάκης), "Γεμιτζής", "Χατζής" κ.λπ. Και από τα επαγγέλματα τελικά παίρνουν τις ονομασίες τους τα χωριά: Χιονάδες (από τη συγκέντρωση και εμπορία χιονιού), Χαλκιάδες, Χουλιάρδες, Καρβουνάδες, Μελισσοουργοί κ.λπ.

Στην αρχή οι ορεινοί αυτοί οικισμοί δεν έχουν όνομα. Το όνομα που εμφανίζεται αργότερα το δίνουν πολλές φορές οι ίδιοι ή οι γείτονές τους. Η ονομασία, όταν αποτελεί επιλογή των ίδιων

Μαρτύρια χριστιανών στα
χρόνια της τουρκοκρατίας.

των κατοίκων, επεξηγεί συχνά και την αιτία της δημιουργίας του οικισμού, π.χ. "Καταφύγιο". Άλλοτε δίνουν την ονομασία του αγίου προστάτη της ομάδας (ιδίως της κτηνοτροφικής), ή του προστάτη αγίου της παλιάς τους πατρίδας. Επίσης δίνουν το όνομα της φάρμας τού ιδρυτή, ή μεταφέρουν το όνομα της παλιάς τους πατρίδας. Μπορεί ακόμη η ονομασία του οικισμού να προκύπτει από τις ασχολίες των κατοίκων (Ψαράδες, Κιρέτς κίσι=Ασβεστοχώρι), ή από την παραγωγή (Καπνοχώρι, Βαμβάκια), ή από ένα σημαντικό στοιχείο (ένα δέντρο-Μηλιά, Αχλαδιά, Ιτιά, Καστανιά), ή κάποιο οικοδομικό στοιχείο (Μύλοι), ή από τη γεωμορφολογία είτε το έδαφος (Λιβάδι ή Βαρικό, Λίμνα, Χέρος).

Το σημαντικότερο τμήμα του πληθυσμού καταφύγει, μετά την εισβολή, στους δασωμένους όγκους της Πίνδου, με όλες τις παραφυάδες της που καλύπτουν τη δυτική Ελλάδα, το Γράμμο, το Βέρμιο, τα Πέτρα, τον Όλυμπο, τα Χάσια. Τα βουνά προστατεύουν τον κνηγμημένο χριστιανικό πληθυσμό. Πολλά χωριά διατηρούν ακόμα μέχρι σήμερα την ονομασία *Καταφύγιο*, όπως το γνωστό μακεδονικό χωριό των Περίων². Οι κάτοικοι του, όπως αναφέρει η παράδοση, ζούσαν σ'ένα ευφορο χωριό, ονομαζόμενο *Ποδάρι*, στις όχθες του Αλιάκμονα, αλλά επειδή

καταπιέζονταν από τους Τούρκους αποσύρθηκαν — άγνωστο πότε — στις απόκρημνες και δασωμένες πλαγιές του Φλάμπουρου, επάνω στο ψηλό οροπέδιο όπου είχαν τις στάνες τους. Έκοψαν το μεγάλο δάσος των βαλανιδιών και των πεύκων, που σκέπαζε το οροπέδιο, και ίδρυσαν το νέο χωριό τους, που κάθε χειμώνα θάβεται κυριολεκτικά κάτω από τα χιόνια. Έτσι απαλλάχθηκε από την παρουσία των τουρκικών αρχών και έγινε το πιο ανεξάρτητο από όλα τα κεφαλοχώρια της περιοχής³.

Σκόρπιες πληροφορίες ρίχνουν κάποιο φως στις θέσεις χωριών που εγκαταλείφθηκαν κατά τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τα ερείπια όμως που παρέμειναν μπορεί να αποτελούν και τις εστίες-καταφύγια που ερήμωσαν μετά από άλλες, νεότερες ίσως, επιδρομές.

Κάπως έτσι βλέπουμε να συνοικίζονται, κατά την παράδοση και από τα ελάχιστα πραγματικά δεδομένα που σώζονται (επιγραφές εκκλησιών, τοπωνύμια, ερείπια), πολλά ορεινά χωριά της δυτικής Μακεδονίας και της ΒΑ Ηπειρού, όπως οι ορεινές κωμοπόλεις της Πίνδου: η Σαμάρια, το Περιβόλι, η Αβδέλλα, το Σινιάτσικο (Ασκιο), η Σιάτσισα, η Εράτωνα (Σέλιτσπα), η Βλάστη (Μπλάτσι), η Γαλατινή (Κόντισκο), και ακόμα η Κλεισούρα, ο Πενταλόφος, το Βογατσικό, το

Κωσταράζι και άλλα⁴.
 "Η φτώχεια του εδάφους", γράφει ο Απόστολος Βακαλόπουλος, "τους επιβάλλει τη φοβερή λιτότητα, σχεδόν τον υποσιτισμό, και τους στρέφει προς την κτηνοτροφία, η οποία γίνεται ο κύριος και θετικός πόρος της ζωής τους, γιατί τους δίνει την τροφή και την ενδυμασία"⁵. Κάτω από τις ιδιαίτερα σκληρές συνθήκες της ορεινής ζωής, ο κατατρεγμένος πληθυσμός ανασκάστηκε ν' αναπτύξει όλες του τις δυνάμεις για να επιβιώσει: η συνεχής μάχη με τα δάση απαιτεί ιδιαίτερη εγρήγορση. Το ξεχέρωμα του δάσους προϋποθέτει συνεχή επαγρύπνηση: αν σταματήσει, το δάσος επανέρχεται δυναμικότερο να διεκδικήσει το απολεσθέν έδαφος. Και

όπως γράφει ο Ιωάννης Φιλήμων: "Αν εβιάσθη ο Έλληνα να κατοικήση τα τραχύτερα βουνά και τας πέτρας των Νήσων, ωφελήθη μάλιστα, χωρίς να ζημωθή ζημίαν ανεπανόρθωτων. Γυμναστικώτερος και επιτηδείοτερος ηδη προώδυσεν εις τας επιχειρήσεις του, αναπτύσων το λογικόν του και τα έντιμα μέσα του βίου"⁶.

Στην Πίνδο βρίσκουμε συγκεντρωμένον έναν πολυάριθμο βλάχικο πληθυσμό. Ο υπερπληθυσμός τους, γράφει ο Βακαλόπουλος, βρίσκεται διεξέδο προς άλλους ορεινούς όγκους και πολύ νωρίς προς τον Όλυμπο. Έτσι οι βλάχικοι πληθυσμοί των χωριών του - Νεοχωρίου, Φτέρης, Μηλιάς, Βλαχολίβαδου, Κοκκινόσπλου - διέσωζαν την παράδοση, ότι ήλθαν από τα βουνά (ασφαλώς της Πίνδου) πριν από μερικές εκατοντάδες χρόνια, και έκτισαν πρώτα το Λιβάδι⁷. "Την αξιοπιστία της παραδόσεως αυτής ενισχύουν οι ομοιότητες ανάμεσα στα ονόματα, στη γλώσσα, στην προφορά, στα ήθη και έθιμα κ.λ.π. των Βλάχων του Ολύμπου και της Πίνδου" (Σαμαρίνας κ.ά.)⁸.

Την εποχή λοιπόν αυτή ιδρύθηκαν ή συνοικίστηκαν από διάφορες σκέρσιες, αλλά γειτονικές, εγκαταστάσεις (κατοίνες), κυρίως βλαχοποιμενικές, οι περισσότεροι ορεινοί οικισμοί της Μακεδονίας. Αυτοί ακριβώς, όπως θα δούμε, γνώρισαν τους επόμενους αιώνες τη μεγαλύτερη άνθηση, συγκείμενοι κυρίως από βλάχικους πληθυσμούς, λατινόγλωσσους και διγλωσσους⁹.

Οι υπόδουλοι Έλληνες χριστιανοί, οι *Ρουμι*, οι *ραγιαδες*¹⁰ της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, υποπειρώθηκαν γύρω από τη φυσική πνευματική τους ηγεσία, τον κλήρο, με επικεφαλής τον δεσπότη, και τη *δημογεροντία*, που ήσαν υπεύθυνοι απόλυτα απέναντι στην οθωμανική εξουσία για την εισπράξη των φόρων και την απόδο-

Αγροτικές εργασίες στα χρόνια της τουρκοκρατίας (Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη).

Μητέρα που οδηγεί το παιδί της στο δάσκαλο. Λεπτομέρεια φρεσής εικόνας του 15ου αιώνα με σκηνές από το βίο του Αγίου Νικολάου (Πάτμος, Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου).

στη δικαιοσύνη.

Την εποχή αυτή, στα αστικά κέντρα και τα κεφαλοχώρια, μοναδικό κοινωνικό κέντρο της γειτονιάς (*mahala*) ήταν η εκκλησία, όπου οι χριστιανοί παρακολουθούσαν τη λειτουργία της Κυριακής και τις γιορτές, αλλά και τις ποικίλες θρησκευτικές εκδηλώσεις (γάμους, βαφτίσια, κηδείες), όπως και τις κοινωνικές. Στον υπαίθριο χώρο μπροστά από την εκκλησία γίνονται οι χοροί και τα πανηγύρια του χωριού. Στα χαγιάτια της εκκλησίας οι γηραιότερες διδάσκουν στις νεότερες τις γνώσεις του νοικοκυριού και συμβουλεύουν τις νεόνυμφες. Εκεί συλλαμβάνονται οι ιδέες μελλοντικών συνοικισμών. Εκεί η κοινή συνείδηση υποδεικνύει τη φυσική επιλογή των ζευγαριών. Εκεί, στα υπόστεγα της εκκλησίας, οι δημότεροντες μοιράζουν δίκαια τις φορολογικές υποχρεώσεις, εκεί επιλέγουν τους ευφότερους νέους που τους προωθούν στις σπουδές τους, εκεί αποφασίζουν τη βοήθεια προς τους αναξιοπαθόντες, εκεί αποφασίζουν την προίκα της ορφανής και τη βοήθεια στις χήρες και τα ορφανά, εκεί τέλος διαλέγουν τον καλύτερο δάσκαλο και αποφασίζουν την ανέγερση του κοινοτικού σχολείου. Το κοινωνικό έργο της δημογονίας ήταν πολύ μεγάλο όλα τα δύσκολα χρόνια της δουλείας. Ήταν ο θεσμός ακριβώς που βοήθησε την επιβίωση του ελληνικού έθνους και στην επιλογή και προώθηση των άριστων, για να βοηθήσουν και να καθοδηγήσουν τους άλλους, τους πολλούς, για το καλό όλων¹¹.

Γνωρίζουμε πως ως τον 19ο αιώνα "η εκπαίδευση, ιδιαίτερα στον υπόδουλο ελληνισμό, αποτελούσε κυρίως φροντίδα των τοπικών κοινοτήτων ή εκκλησιαστικών αρχών και, καμιά φορά, των επαγγελματικών συντεχνιών ή και μερικών ατόμων"¹².

Ο άλλος βασικός θεσμός που λειτουργήσε στα χρόνια της τουρκοκρατίας ήταν οι βιοτεχνικές συσσωματώσεις. Ο θεσμός αυτός βοήθησε όχι

μόνο οικονομικά τους κατοίκους των οικισμών, αλλά και κοινωνικά, με την οργανωμένη τους μέριμνα, τα μέλη και τις οικογένειες των μελών τους (*isnafli*).

Ορισμένοι πυρήνες ορεινών οικισμών της Μακεδονίας και της Πίνδου προέρχονταν από παλιότερες δημογραφικές ανακατατάξεις, για τις οποίες δεν είναι εδώ ο τόπος να ασχοληθούμε. Πάντως, στις νέες ορεινές εστίες του 15ου και του 16ου αιώνα, ο υπόδουλος ελληνισμός διοργανώνει υποδειγματικά τη ζωή του και κατορθώνει να επιβιώσει και να διατηρήσει τη παροδόσεις και την πίστη του. Η ανάπτυξη της βιοτεχνικής επεξεργασίας των προϊόντων των ποιμενικών ενασχολήσεων, και ιδιαίτερα του μαλλιού των προβάτων και των δερμάτων, υπήρξε η κυριότερη πηγή πλουτισμού.

Παράλληλα, τον 17ο αιώνα, μαθαίνουμε από πληροφορίες του Τούρκου περιηγητή Εβλίγια Τσελεμπή (περ. 1670) ότι στα Γιάννενα ήταν ανεπτυγμένα το εμπόριο των μεταξωτών και η αργυροχεία, ενώ στη Μοσχόπολη "προπαντός τα ταμπουργεία και τα υφαντουργεία συντέιαν εις την αύξηση του πλούτου και των κατοίκων αυτής"¹³. Το προϊόν των μαλλιών διέθεταν επεξεργασμένο σε μορφή νημάτων και ποικίλων υφαντών. Η τεχνική της ερυθροβαφής των νημάτων γνώρισε ιδιαίτερα ανάπτυξη στα θεσσαλικά Αμπελάκια και στη γειτονική Ραψάνη. Στην Καστοριά επεξεργάζονταν, με ειδικές παραδοσιακές τεχνικές, τα εισαγόμενα αποκόμματα της γούνας (χορδάδες) και, συνδέοντας αριστοτεχνικά αυτά τα μικρά και μηδαμινή αξία αποκόμματα (κοψίδια), τα εφίγαν ως γούνες, για τις οποίες δεν ήταν καθόλου εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι δεν επρόκειτο για μονοκόμματα γουναρικά.

Στην ανάπτυξη της οικονομίας των ορεινών οικισμών της Μακεδονίας και των γειτονικών της περιοχών συνέβησαν ιδιαίτερα ορισμένα πολιτικά γεγονότα, καθώς και οι συνθήκες, όπως αυτή που ακολούθησε τον δεκαεξάτη πόλεμο ανάμεσα στην Οθωμανική Τουρκία και τις Βενετία, Αυστρία και Πολωνία, που έμεινε γνωστή ως συνθήκη του Κάρλοβιτς (26 Ιανουαρίου 1699)¹⁴. Η ειρήνη που ακολούθησε μετά τους πολέμους ενόησε τη διακίνηση και την ανάπτυξη του εμπορίου. Η άθνηση των ελληνικών κοινοτήτων των παροικιών της διασποράς αντικατοπτρίζεται και στις πατρίδες του υπόδουλου ελληνισμού. Την εποχή αυτή αρχίζουν να εντείνονται οι διάφορες βιοτεχνικές συσσωματώσεις, που γρήγορα γνωρίζουν οικονομική ακμή ιδιαίτερα στους οικισμούς που αναπτύχθηκαν στις πλαγιές του Ολύμπου και του γειτονικού Κισσάβου (όπως η Ραψάνη, ο Τύρναβος, τα Αμπελάκια και άλλοι).

Μετά την υπογραφή μάλιστα της συνθήκης του Passarowitz (1718), ανοίγονται και νέοι ορίζοντες στις εμπορικές δραστηριότητες των Ελλήνων, που πολύ γρήγορα αντανακλούνται στην άθνηση των ελληνικών Γραμμάτων, στις Τέχνες και στην τοπική αρχιτεκτονική, παρ' όλη τη καταστροφές που συνέβησαν κατά τα έτη 1715, 1721, 1738, 1744, και την αισθητή κάμψη των εμπορικών ανταλλαγών που τις ακολούθησε¹⁵. Δεν θα πρέπει όμως να παραλείψουμε την κυριότερη αιτία στην οποία οφείλεται η επιβίωση

και ανάπτυξη του Ελληνισμού. Πρόκειται για τα "πρόνοια" που παραχώρησε ο Πορθητής στον Πατριάρχη αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης, και σε ορισμένα άλλα που κατόρθωσαν να αποκτήσουν, με διάφορους τρόπους, χωρία και κωμοπόλεις της Ελλάδας¹⁶.

Σημειώσεις

1. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β': Τουρκοκρατία 1453-1669. Οι Ιστορικές Βάσεις της Νεοελληνικής Κοινωνίας και Οικονομίας, Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 62.
2. Καταρύνη Ναυακτίας, Απταλο-Αναρναγίας, Αγιάδων Άστρη, Καστίδας, Κοζάνης, Γρεβενών (σημ. Καλιθέα), Λερών των Δρίμων, Κοιστηρών και Οικισμών της Ελλάδας, Ε.Σ.Υ.Ε., Αθήνα, 1974.
3. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Ascanie*, Paris, 1860, σσ. 205-206. Α Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σσ. 81-82. Ποδάρι, ονομασία που μοιάζει με μινωά άλλη συνηθισμένη χωριών: Ποδοχώρι, που, αν τη συγκρίνουμε και με αντίστοιχη αλαβική χωριών, *Podarope* (που σημαίνει στους πρόποδες βουνού), ίσως βοηθάει σε μινωική αναζήτηση της πιθανής θέσεως του αρχαίου οικιστικού κέντρου σε γεωμορφολογική έκτακτη του τύπου ποταμού που να εφάρτεται σε πρόποδες βουνού.
4. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, "Τα αρχοντικά τωνπραματευτών της Μακεδονίας", Στο *Η Διαχρονική Πορεία του Κοινοτισμού στη Μακεδονία* Πρακτικά Συμποσίου. Εκδήλωση για τα 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας, 9-11 Δεκεμβρίου 1988. Θεσσαλονίκη 1991, σ. 356. Πέρβα και Θ. Σαρράντ, "Τα χωριά των Γρεβενών (κατά τον Κώδικα της Ι. Μονής Ζάβροφας (1692))", Στο *Ημερολόγιον Διεθνούς Μακεδονίας*, τ. Α', 1960, σσ. 207-212.
5. Α. Βακαλόπουλος, *Οι Διπλοκομμάδες Απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 4.
6. Ι. Ν. Φιλίμωνος, *Δοκίμιον περί της Φυλής Εταιρείας*, Ναύπλιον, 1834, σσ. 72-73. Πέρβα, και τη συλλογική δημοσίευση στο Αρμολόγιο,

7. Η Αυγούστου 1976, με τίτλο *Τα Μπουλοίκια των Μαστόρων*, σ. 7.
7. L. Heuzey, *Le mont Olympe et l'Ascanie*, σσ. 45-48. Κρυστάλλη, *Ιστορία*, τ. Α' (Πρόλογος-Εισαγωγή-Επιμείλιτα Γ. Βαλέτα), Αθήνα, 1951, σ. 504. Α Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σ. 84.
8. Πέρβα, Κρυστάλλη, *Απαντα*, τ. Α', σ. 504: "Σημειώσαν εν τέλει, ότι οι Βλαχοβλάχοι έχουσι τα αυτά ονόματα, την αυτήν γλώσσαν, την αυτήν προφοράν, την αυτήν φυσιογνωμίαν, τα αυτά ενδύματα, τα αυτά επαγγέλματα, τα αυτά ήθη και έθιμα και τα αυτά όργανα μετά των κατοικιών της Σαμαρίνης και των περί κωμών." Βλ. και Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σ. 89.
9. Αναφέρουμε τους ορεινούς οικισμούς της χώρας με υψόμετρο πάνω από 1.200 μ.: Άγιος Αθανάσιος Πέλλης (1.200), Λαβδινότης Ξάνθης (1.200), Μαγούλιαν Αρκαδίας (1.200), Πόδες Ιωαννίνων (1.200), Αλιαντίσαν Αρκαδίας (1.220), Πληκρά Ιωαννίνων (1.240), Νυμφαία (Νέβεσα, Φλώρινας) (1.350), Κάτω Βέρμιο Ημαθίας (1.400), Καταρύνη Κοζάνης (1.400), Πισοδέρι Φλώρινας (1.420), Αστομολίτσα Ιωαννίνων (1.430), Σαμαρίνα Γρεβενών (1.450), Πουριάς Σαμαρίας Μαγιστρίας (1.600).
10. *Rebay*, το κοπάδι, και γενικά ονομασία των Οθωμανικών υπηκόων ιδιαίτερα οι μη μουσουλμάνοι υπηκόοι του σουλτάνου - Ν. Γ. Σφόρα, *Επισκόπησι της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, 1976, σ. 42.
11. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Κασοτοί (Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, εκδ. Μέλισσα), Αθήνα, 1989, σ. 62.
12. Στ. Παπαδοπούλου, *Εκπαιδευτική και Κοινωνική Δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον Τελευταίο Αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, 1970, σ. 11.
13. Δ. Σαλαμίγκας, *Τα Ισθμια και τα Επαγγέλματα επί Τουρκοκρατίας στα Γιάννινα*, Γιάννινα, 1959, σ. 17. Στ. Λαμπρός, "Η Μοσχολογία και η οικογένεια Σίνα", *Νέος Ελληνισμός* 21, 1927, σ. 160.
14. Ν. Σβορώνος, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (P.U.F.), Paris, 1956, σ. 122.
15. Α. Βακαλόπουλος, *Οι Διπλοκομμάδες Απόδημοι*, σσ. 9 κ. εξ. Ν. Σβορώνος, *Le commerce de Salonique*, σ. 124.
16. Κ. Μουτσόπουλος, "Οι πρόνοιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών", *Ελληνικά*, τ. Θ', 1936, σσ. 103, 141. Ν. Βλάχος, "Η σχέση των υποδούλων Ελλήνων προς το κυρίαρχο οθωμανικό κράτος", Στο *L'hellénisme contemporain* (Αναμνηστικός τόμος) 1953, σ. 135. Ε. Ε. Κούκου, *Διαμώρφωσις της Ελληνικής Κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα, 1971, σσ. 27-58.

The Mountainous Refuges of Northern Greeks in the Early Years of Ottoman Rule

N. K. Moutsopoulos

After the redistribution of farm land and the assignment of the fertile fields to the Ottoman feudal lords that followed the Turkish occupation of Greece, a major demographic restructuring took place.

The Greek population sought refuge in the mountainous areas, especially of Western Macedonia and Epirus. In their new homes, after a period of adjustment, these refugees developed activities, quite different from those they had practised until then. Their manufacturing occupations and corporations, that already appear in the fourteenth to fifteenth century, prospered remarkably in Macedonia and Thessaly during the eighteenth and nineteenth centuries.

The purpose of this article is to detect the forms of the older settlements, the probable reasons for their abandonment and the transfer of the population to new sites.

The situation in Thessaly, is similar to that in Macedonia and the Peloponnese, where the mountainous settlements are reinforced with new populations that seek refuge from the plains to the mountains. From the fifteenth century on the church and its adjacent small square is essentially the nucleus of the settlement.

Many members of these communities become merchants, others emigrate to Constantinople, Venice and the cities of the Austro-Hungarian empire, where they trade in the manufactured products, especially red yarns and finished leather, brought by caravans that originate in Macedonia. From the late seventeenth century this economic boom is also reflected in the structure of the settlements. It is then that the richest mansions appear in Northern Greece in particular, while the traditional postbyzantine construction and architectural typology is continued in the Peloponnese. Special attention is paid to the internal activities of the settlement unit and to its financial relation with the hinterland. The phenomenon of the grouping of these mountainous refuges and the professional specialisation of their inhabitants (barrel-makers, builders, wood-carvers, painters, silversmiths, metal workers, etc.) are examined as well.

Ηπειρώτης έμπορος (Αθήνα, Γενναδείου Βιβλιοθήκη).

